

Когнітивні аспекти семантики іменникових композитів-бахуврихі в сучасній німецькій мові

У статті проаналізовано один із видів іменникового словоскладання у німецькій мові – композити-бахуврихі, які розглядається у когнітивному ракурсі як засіб вербалізації результатів метонімічного осмислення дійсності. ІКБ є складними іменниками із значенням посесивності, в яких людина, тварина чи предмет метонімічно називаються за характерною ознакою. Такі утворення є ексцентричними, вони експліцитно не виражають денотат. У роботі здійснено фреймове моделювання структур знання, вербалізованих складниками ІКБ.

Ключові слова: іменниковий композит (ІК), іменниковий композит-бахуврихі (ІКБ), ексцентричний композит, фрейм, фреймове моделювання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Екстраполяція когнітивної парадигми на словотвірні одиниці дає підстави розглядати їх як вербалізатори ментальних конструктів, що опредмечують знання про об'єкти номінації. Когнітивний підхід дає змогу простежити ментальні операції, що застосовуються при обробці інформації про позначене, механізми відображення частини знань про об'єкт номінації в номінативній структурі похідної одиниці. Особливістю іменникових композитів (ІК) є експліцитне вираження в їхній номінативній структурі родової приналежності позначеного предмета чи явища, здатність детальніше у порівнянні з афіксами представити денотат за допомогою другого безпосереднього складника (ДБС) (порівняємо нім. *Nagetier* і укр. *гризун*). Відбувається категоризація позначуваного не лише на словотвірному рівні (за допомогою словотвірної моделі), а й на лексичному, оскільки класифікатором виступає повнозначна лексема – ДБС композита. Така лексема несе ознаки роду та водночас сигналізує про їхню присутність і в позначеному.

У низці композитів ДБС не виражає родового поняття через його метонімічне чи метафоричне переосмислення, або переосмислення всього

компози́та. Наприклад, ІК *Ohrwurm* має такі значення: 1) *kleines, besonders in Ritzen und Spalten lebendes, meist braunes Insekt mit kurzen Vorderflügeln*; 2) *(veraltend abwertend) Schmeichler, Kriecher*; 3) *(ugs.) Lied, Schlager, Hit, der sehr eingängig, einprägsam ist* [8]. Уже в першому прямому значенні ІК називає комаху клішак, або рогачка, що не належить до класу, вираженого ДПС (черв'як). В інших двох значеннях відбувається метафоричне переосмислення ІК на основі його внутрішньої форми (значень компонентів номінативної структури): дехто / дещо, що, як «черв'як», забирається у вухо – 2) улесник, підлиза та 3) нав'язлива мелодія. Такі компози́ти називають е́кзоцентри́чними, під якими у філологічній літературі розуміють такі утворення, які експліцитно не виражають позначуваний денотат, їхнє значення не виводиться із семантики їхніх складників. Одним із видів е́кзоцентри́чних компози́тів є посесивні компози́ти, або компози́ти-бахуврихі – «складні слова з підрядним зв'язком між мотиваторами в мотивуючій дефініції, що виражають належність ознак, позначених твірними основами, посесору» [5, с. 50], наприклад: *Rotkäppchen* – червона шапочка, *Graukopf* – сива людина.

Аналіз досліджень проблеми. Дослідженню когнітивних механізмів формування семантики іменникових компози́тів присвячені праці І. В. Андрус'як, О. В. Деменчука, Л. Ф. Рись, Н. А. Шток, Д. А. Шепелевої. В окремих працях розглядаються особливості е́кзоцентри́чних складних слів (Н. В. Нагамова), а також структурно-морфологічні та семантико-номінативні властивості компози́тів-бахуврихі (В. Г. Рудий, А. Чубань), аналізуються їхні стилістичні та семантичні особливості функціонування на сучасному етапі розвитку мови (Л. Ф. Омельченко, О. О. Жихарева). Серед робіт, присвячених компози́там-бахуврихі, є дослідження, спрямоване на з'ясування особливостей їхньої концептуальної семантики, проведене на матеріалі англійської мови (О. Г. Васильєва). Актуальність нашого дослідження зумовлена недостатньою розробленістю проблематики е́кзоцентри́чного словоскладання, а також відсутністю лінгвокогнітивного аналізу німецьких компози́тів-бахуврихі, спрямованого на пояснення концептуальних основ їхньої семантики. У цьому

контексті актуальним є встановлення структурних і семантичних особливостей посесивних композитів, яке спирається на специфіку відповідних концептуальних моделей. Виявлення таких моделей дозволяє з'ясувати особливості організації вербалізованих знань, об'єктивованих композитами-бахуврихі, і встановити мовні та позамовні чинники, що скеровують процес композитної посесивної номінації в сучасній німецькій мові.

Метою роботи є з'ясування когнітивних основ семантики композитів-бахуврихі у сучасній німецькій мові. Для досягнення мети необхідним є розв'язання таких **завдань**: уточнити поняття іменниковий композит-бахуврихі (ІКБ); простежити втілення концептуальної інформації у номінативній структурі ІКБ; здійснити фреймове моделювання структур знання, вербалізованих ІКБ. Об'єктом дослідження є іменникові композити-бахуврихі як номінативні одиниці сучасної німецької мови.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для найменування композитів типу *Dickkopf*, *Löwenzahn* дослідники використовують такі терміни як екзоцентричні композити, посесивні композити та композити-бахуврихі. Під екзоцентричними композитами зазвичай розуміють композити, значення яких, на відміну від ендоцентричних, не виводиться із семантики їхніх безпосередніх складників [3, с. 3]. Так, німецька дослідниця І. Барц розрізняє навіть екзоцентричні копулятивні композити, значення яких не охоплює всі ознаки обох представлених у структурі композита класів предметів, наприклад: композит *Strumpfhose* (колготи) має окремі ознаки панчіх (*Strumpf*) та штанів (*Hose*), однак не є ні тим, ні іншим, на відміну від *Maler-Schriftsteller*, де особа можна бути названа як *Maler*, так і *Schriftsteller* [7, с. 730]. Екзоцентричними є також композити із метафорично переосмисленими складниками: *Wissensloch*, *Verkehrsinfarkt*, *Gehirn-Jogging*, *Wortakrobat*, *Regenbogenpresse*, *Mondgehalt*.

Посесивні композити, або композити-бахуврихі, розглядаються дослідниками як вид детермінативних композитів, оскільки в них зберігається підпорядкування першого складника означуваному слову (ДБС). Їхньою

особливістю є те, що суб'єкт чи предмет, який означає композит, не названий всередині складного слова, а знаходиться поза ним: *Geizkragen* ≠ *Kragen*, тобто ІКБ є «екзоцентричними складними іменниками з комплексною ономасіологічною ознакою та експліцитно не вираженою ономасіологічною базою» [1, с. 2]. «Усі складені іменники типу бахуврихі характеризуються обумовленим переосмисленням, виступаючи складними найменуваннями частини або ознаки предмета і є метонімічним перенесенням найменування з частини на ціле» [4]. Бахуврихі – композити зі значенням приналежності частини чи ознаки об'єкту номінації, тому по відношенню до них правомірним є використання обох термінів (композити-бахуврихі та посесивні композити), які ми розглядаємо як один із видів екзоцентричних композитів. Однак, оскільки посесивними композитними найменуваннями (композитами із значенням приналежності) можна вважати і представлення об'єкта номінації як частини якогось цілого (*Hemdkragen, Maustaste, Wadenmuskel*), репрезентацію об'єкта номінації як об'єкта володіння якоїсь особи / колективу (*Elternhaus, Männerhand, Frauenkörper, Wall-Street-Häuser, Bush-Politik*), ми надаємо перевагу терміну композити-бахуврихі. Під ІКБ розуміємо складні іменники, які називають предмет на основі метонімічного перенесення словоскладного найменування його частини на ціле. ІКБ зазвичай виступають найменуваннями осіб (антропосемічні бахуврихі), а також тварин та рослин, рідше – неживих предметів.

ІКБ є зразками вербалізації результатів одного із видів когнітивної діяльності людини – метонімічного осмислення дійсності. Определення цього способу концептуалізації і категоризації дійсності у формі ІКБ передбачає ословлення домінантної риси об'єкта номінації, яке містить не лише назву певної частини чи ознаки предмета у формі ДПС, але й її опис, деталізацію у формі першого безпосереднього складника ІКБ. Для моделювання структур знання про об'єкт номінації, які можуть бути об'єктивованими ІКБ в німецькій мові, нами була застосована запропонована С. А. Жаботинською система типових фреймових структур, конституенти яких

трактуються як понятійні сутності (концепти), об'єктивовані в категорійних значеннях частин мови. Зокрема дослідниця виділяє п'ять основних фреймових типів: предметно-центричний, акціональний, партонімічний, гіпогіперонімічний та асоціативний фрейми [2].

Як ми вже зазначали, особливістю ІКБ є відсутність експлікації гіперонімічного слота у номінативній структурі ІК, як це відбувається у більшості детермінативних ІК (*Heimatort ist ein Ort, in dem jemand geboren und aufgewachsen ist, seine Heimat hat*); наявність метонімічного переосмислення та їхній посесивний характер. Основна функція такого метонімічного переосмислення імені полягає в ідентифікації об'єкта через особливу характерну деталь, яка зазвичай супроводжується певним означенням, що можна відобразити такою схемою: ДЕХТО: ціле (ІКБ) має ТАКЕ ДЕЩО: частину (ПБС + ДБС), де об'єкт номінації, виражений ІКБ, та ДБС перебувають у відношенні «ціле – частина», а ПБС слугує детальному опису частини цілого. Тобто найменування у формі ІКБ реалізується на основі відношень партонімічного фрейму, одного з базових фреймових структур. Партитивні відношення між об'єктами є одним з основних видів смислового впорядкування наших знань про світ. Зв'язки, що встановлюються між предметними сутностями в структурі партонімічного фрейму, визначаються С. А. Жаботинською як відношення володіння: ДЕХТО: володар має ДЕЩО об'єкт володіння, або екзистенція частини: ДЕЩО: ціле має ДЕЩО: частину / ціле має ДЕЩО: частину [2, с. 20].

Відповідно можна виділити і два види ІКБ, які називають об'єкти на основі партитивних відношень та на основі відношень володіння. До партитивних ІКБ відносимо найменування тварин, рослин, предметів на основі експлікації у формі ДБС їхньої частини: *Dornschwanz* – шилохвіст (вид качок), *Gelbwurzel* – куркума, *Achtzylinder* – восьмициліндровий мотор. Сюди ж відносимо антропосемічні бахуврихі, другими компонентами яких виступають назви органів і частин тіла людини: *Graukopf*, *Spitzbart*, *Hinkebein*, *Stelzfuß*, *Lästerzunge*, *Rotznase*, *Schreihals*, *Dickwanst*, *Großmaul*, *Bauernschädel*, *Raffzahn*,

Schlitzauge, Schlitzohr, Knackarsch, Mondgesicht, Langfinger, Halbblut.
О. О. Селіванова розглядає партитивні відношення через холонім контейнера, частинами якого є партитиви. При цьому дослідниця зазначає, що контейнер може бути як фізичним, реально існуючим, так і ментально-психологічним [6, с. 138–139]. Відповідно партитивами, які відносяться до людини, можна вважати і її розумові та психічні стани, властивості, які за метонімічного переосмислення теж здатні виступати найменуваннями людини: *Freigeist, Schreiberseele, Frohnatur, Fachkraft, Weltberühmtheit, Reklameschönheit.*

До ІКБ, які називають об'єкти на основі відношення володіння, відносимо найменування осіб у формі композитів, другими складниками яких є назви предметів одягу, знарядь праці або предметів повсякденного користування: *Weißkittel* (лікар), *Blauhelm* (солдат ООН), *Rotkäppchen* (червона шапочка), *Blaujacke* (матрос), *Grünrock* (лісник, мисливець), *Kratzbürste* (норовлива особа), *Schlafmütze* (сонько), *Blaustrumpf* (синя панчоха).

ІКБ не лише називають характерну рису іменованого об'єкта у формі ДБС, але й описують її за допомогою ПБС. Відношення між складниками ІКБ можуть представляти певні структури знання про позначене та відповідати відношенням різних базових фреймів, які є включеними у партонімічний. Так, відношення між складниками ІКБ може розгортатися у предметно-центричний фрейм, та виражати: 1) певні якісні характеристики частини за допомогою ПБС, вираженого прикметником: ДЕХТО ціле (ІКБ) має ТАКЕ (ПБС) ДЕЩО частина (ДПС): *Krummnase, Graukopf, Schwarzwurzel, Kleingeist, Weißdorn*; інколи ПБС описує не частину, а ціле: ТАКЕ (ПБС) ДЕХТО ціле (ІКБ) має ДЕЩО частина (ДПС): *Geizkragen, Trotzkopf, Dumpfbacke, Dummkopf*; 2) (рідко) кількісні характеристики, виражені ПБС числівником ДЕЩО ціле (ІКБ) має СТІЛЬКИ (ПБС) ДЕЩО частина (ПБС): *Zweirad, Vierkant, Fünfeck*; 3) акціональні характеристики, що відносяться зазвичай до цілого, виражені ПБС дієслівною основою чи віддієслівним іменником: ДЕХТО ціле (ІКБ) має ДЕЩО частина (ДПС) та ДІЄ ТАК (ПБС): *Lästermaul, Plappermäulchen, Brummbart, Hinkebein, Führungskraft*; інколи ПБС може виражати інші характеристики, як от місце

(*Sanddorn* – обліпіха росте в основному на піщаному ґрунті) чи час (*Maiglöckchen*).

Складники ІКБ можуть знаходитися один з одним і в партитивних відношеннях, наприклад: ДЕХТО ціле (*Nashorn*) має ДЕЩО частина (*Nase*) має ДЕЩО частина (*Horn*). ПБС може виражати ціле / власника, а ДПС – частину, властивості якої базуються на типовому уявленні про власника: *Krämerseele*, *Bauernschädel*, *Kalbskopf*, *Schafskopf*.

Номінація композитом-бахуврихі може здійснюватися за рахунок різного роду асоціативних зв'язків, на основі відношення подібності, яке базується не стільки на дійсному стані речей в онтології, скільки на зближенні концептів у мисленні самої людини, концептуальній метафорі. Основа концептуальних метафор полягає в кореляціях між сутностями в нашому досвіді, у взаємодії двох структур знання (фреймів). Загальна схема такої взаємодії відповідає відношенням асоціативного фрейму: ДЕЩО-1 подібне ДЕЩО-2. Складники ІКБ можуть знаходитися у відношеннях подібності ДЕЩО-1 частина (ДБС) подібне до ДЕЩО-2 (ПБС), наприклад: *Eierkopf* – ДЕХТО: ціле *Intelligenzler* має ДЕЩО: частину *Kopf* схоже на ДЕЩО *Ei*; схожі відносини між складниками мають ІКБ *Vollmondgesicht*, *Milchgesicht*, *Quadratschädel*, *Betonkopf*, *Gipskopf*. Інколи асоціативні зв'язки виникають на основі застосування ІКБ як прецедентного імені, коли характерною рисою / рисами позначеного виступає не частина, експлікована ІКБ, а характеристика прецедентної особи: *Blaustrumpf*, *Blaubart*, *Rotkäppchen*.

Під час найменування рослин і тварин композитами-бахуврихі можливі складні взаємодії партитивних та асоціативних зв'язків, поєднання метонімічного та метафоричного осмислення дійсності, що можна відобразити схемою: ДЕЩО ціле (ІКБ) має ДЕЩО частина *подібне до* ТАКЕ ДЕЩО (ПБС + ДБС), наприклад: *Schwabenschwanz* – ДЕХТО ціле (метелик) має ДЕЩО-1 частина (крила) *подібне до* ДЕЩО-2 (хвіст ластівки). Багато назв рослин утворилося на основі порівняння частини рослини, зазвичай листя, квіток, із певними об'єктами навколишньої дійсності: *Schneeball* (калина) – кущ, який

має суцвіття, схоже на сніжку; *Krebsschere* (тілоріз, різак) – рослина з ріжучими листками, подібно до клешні рака; *Fuchsschwanz* (лисохвіст) – трава, що має суцвіття, схоже на лисячий хвіст; *Hahnenfuß* (жовтець) – рослина з листям, подібним до ноги півня; *Kaiserkrone* (рябчик імператорський) – рослина з роду лілій, яка має квіти помаранчевого кольору у вигляді корони. Варто відзначити, що такі композити можуть мати пряме значення як детермінативний композит, який може піддаватися метонімічному та метафоричному або лише метафоричному переосмисленню. Так, ІК *Storchschnabel* має такі значення: 1) *дзьоб лелеки*; 2) за метонімічного та метафоричного переосмислення – *геранія, журавець* (рослина, плоди якої схожі на дзьоб лелеки); 3) за метафоричного переосмислення – *пантограф* (прилад, який за формою нагадує дзьоб лелеки). Лише у другому значенні цей ІК можна розглядати як композит-бахуврихі, оскільки лише в цьому випадку відбувається метонімічне осмислення об'єкта за типом *pars pro toto*.

Антропосемічні ІКБ теж здатні виступати як найменуваннями цілого за його частиною, тобто власне композитами-бахуврихі, так і бути номінацією самої частини, типовими детермінативними композитами, у яких ДБС експлікує гіперонім. Так, ІКБ *Hohlkopf*, *Schwachkopf* виступають лише найменуваннями людини (*dummer Mensch*), а ІК *Lockenkopf*, *Krauskopf* позначають як голову (частину) з відповідним типом волосся (*Kopf mit Lockenhaar*; *Kopf mit Kraushaar*), так і людину (ціле) з таким типом волосся (*Kind, junger Mensch mit Lockenhaar*; *Person mit Kraushaar*). Існування обох значень може бути ілюстрацією того, що процеси словотворення та метонімічного переосмислення відбувалися не одночасно, застосування назви певної частини для найменування цілого могло відбутися пізніше. Свідченням цього можна вважати і виникнення певних ситуативних образних метонімічних найменувань у мовленні, які не зафіксовані у словниках: *Verheiratet ist der Kurzhaar-Lockenkopf mit der Rechtsanwältin...* (wams.de, 13.07.2003); *Böse Internet-Zungen behaupteten...* (stern.de, 30.08.2007). Окремі ІК, що нагадують композити-бахуврихі, наприклад *Plattfuß* (спущена шина), *Katzenauge*

(світловідбивач), ми розглядаємо як метафоричні номінації, а не ІКБ, оскільки процес номінації відбувається на основі подібності певного предмета навколишньої дійсності (плоска стопа, котяче око) та усього об'єкта номінації (шина, світловідбивач), а не його окремої частини, відсутнє метонімічне осмислення предмета.

Схожими до ІКБ є зрощення, які теж позначають людей, тварин чи рослин на основі метонімічного переосмислення частини, однак вони утворені не за допомогою складання слів / основ, а додаванням суфікса **-er (-ler)** до певного словосполучення: *Zweibeiner, Linkshänder, Dickhäuter, Tausendfüßer Flachwurzler, Kreuzblütler, Schmetterlingsblütler*, тобто є складно-похідними словами, особливими видами суфіксації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проаналізовані ІКБ іменують об'єкт на основі метонімічного перенесення позначення частини на ціле, посесивних відношень між об'єктом номінації та його характерною ознакою, вираженою складниками ІК. При цьому у фреймовій структурі, експлікованій ІКБ, на основі посесивних відношень можуть розгортатись та комбінуватись відношення інших базових фреймів: предметноцентричного, асоціативного та партонімічного (ІКБ з подвійними посесивними відношеннями). Це підтверджує думку про те, що мотиваційною базою іменникових композитів-бахуврихі слугують складні концептуальні структури, що утворюються в процесі метонімічного осмислення об'єктів навколишньої дійсності. Предметом подальшого дослідження може бути аналіз інших видів екзоцентричних композитів, зокрема метафоричних, а також зіставний аналіз функціонування ІКБ у різних типах дискурсу.

Джерела та література

1. Васильєва О. Г. Концептуальна семантика субстантивних композитів-бахуврихі (на матеріалі анропосемічної лексики сучасної англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Олена Григорівна Васильєва. – К., 2006. – 15 с.
2. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ : типы фреймов / С. А. Жаботинская //

- Вісн. Черкас. ун-ту. Серія : Філол. студії. – 1999. – Вип. 11. – С. 12–25.
3. Нагамова Н. В. Экзоцентрическое словосложение в немецкой обиходно-разговорной речи : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Наталья Викторовна Нагамова. – Белгород, 2009. – 24 с.
 4. Омельченко Л. Ф. Англійські структурно-складні бахуврихі [Електронний ресурс] / Л. Ф. Омельченко, О. О. Жихарева. – Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/filologiya/31/1873-anglijski-strukturno-skladni-bahuvrixi.html> (5.03.2014)
 5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
 6. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология : монография / Елена Александровна Селиванова. – К. : Изд-во укр. фитосоциолог. центра, 2000. – 248 с.
 7. Barz I. Die Wortbildung / Irmhild Barz // Duden. – Band 4. Die Grammatik : 7. Auflage. – Mannheim : Dudenverlag, 2005. – S. 641–772.
 8. Duden – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache (Office-Bibliothek) [Електронний ресурс] / Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus. – Mannheim, 2000. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги : Windows 2000 / 98 / Me / XP.

Рысь Лариса. Когнитивные аспекты семантики именных композитов-бахуврихи в современном немецком языке. В статье проанализирован один из видов именного словосложения в немецком языке – композиты-бахуврихи, которые рассматриваются в когнитивном аспекте, как средство вербализации результатов метонимического осмысления действительности. Композиты-бахуврихи – это сложные существительные со значением посессивности, в которых человек, животное или предмет метонимично называются по яркому характерному признаку, который они имеют. Такие образования экзоцентричны, они эксплицитно не называют именуемый денотат. В исследовании осуществлено фреймовое моделирование структур знания об объекте номинации, вербализированных составляющими ИКБ, на основе партонимического, предметноцентрического и ассоциативного фреймов.

Ключевые слова: именной композит (ИК), именной композит-бахуврихи (ИКБ), экзоцентричный композит, фрейм, фреймовое моделирование.

Rys Larysa. Cognitive Aspects of the Semantics of Substantive Bahuvrihi Compounds in Modern German. The article deals with one of the types of nominal composition in German – bahuvrihi compounds, which are analysed from the cognitive aspect as means of verbalisation of the results of metonymical reality understanding. Bahuvrihi compounds are substantive compounds

with the meaning of possessiveness, in which a person, animal or thing are metonymically named after some striking feature they possess. Such formations are exocentric; they do not express the nominated denotation explicitly. In the research the frame models of information structures about the object of nomination, verbalised by the bahuvrihi components, are suggested. Bahuvrihi compounds and their components express the relations of partitive, subjective and associative frames.

Key words: substantive compound (SC), substantive bahuvrihi compound (SBC), exocentric compound, frame, frame modelling.

Стаття надійшла до редколегії

18.03.2014 р.

Рись Лариса Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.